

„A LEGIGAZABB NŐEGYLET A HÁZ.”*

A 19. század közepének (1840–1870) nőképe a nők magánéleti és közéleti szerepvállalásáról alkotott elképzelések tükrében

Irányító szaktanár:

Dr. Pál Judit, docens
Babeş-Bolyai
Tudományegyetem
Történelem és Filozófia Kar
Újkortörténeti Tanszék

Készítette:

Vas Réka
Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Történelem és Filozófia Kar
Nemzetközi Kapcsolatok és
Európai Tanulmányok
III. év

Kolozsvár, 2010. május 14–16.

*„...az isten mindent megadott a
perféctiora, szép mind égy Vénus,
kedves mind égy angyal, ártatlan
mind bárány, szive tiszta minden
intriga irigységtől, esze is sok van.”*

(Részlet Kornis Anna grófnő naplójából)¹

Milyenek voltak a nők 150 évvel ezelőtt, mit jelentett akkor nőnek lenni? Hogyan vélekedtek a férfiak a nőkről és a nők magukról? Milyen tanulási, művelődési lehetőségeik voltak? Mi volt egy nő szerepe a magánéletben és a társadalomban? Milyen volt a kor divatja, szokásai? Miről szóltak egy nyugat-európai és miről egy erdélyi nő mindennapjai, mennyire jellemző és hol mutatható ki a külföldi minta követése? Ilyen felvetések hívták életre jelen dolgozat gondolatát/témáját, a címben idézett szöveg – „A legigazabb nőegylet a ház” – is ezt foglalja össze. Egyszerre mutat rá a tárgyalt korszakban állandóan jelen lévő kettősségre, valamint a társadalom többségének vélekedésére a nő hivatását illetően. A felhasznált forrásokat – főként Magyarországra és Erdélyre vonatkozóan – a felső tízezer tagjai által írott levelek, naplók, valamint korabeli kalendáriumok, illemkönyvek, a sajtóban megjelent publikációk jelentik. Bár a kutatás célja, hogy a választott időszak – a 19. század közepe (1840–1870) – nőképét minél hitelesebben és a társadalom minél szélesebb körére kiterjesztve tárgyalja, jóllehet a vázolt kép inkább az elit hölgyek életmódját mutatja be, kevésbé a vidéki asszonyok mindennapjait.

* Kiss Csilla: „Királynő vagy te a művészet országában!” A színésznői szerepkör vizsgálata a 19. századi Magyarországon. In Fábri Anna, Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2007, 89–108. p.

¹ *Kornis Anna grófnő naplója*, 1850–1851. Megtalálható a Kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár kéziratgyűjteményében M.s. 1862 fondszám alatt.

A téma különböző vetületeinek tárgyalására egy-egy fejezet keretén belül kerül sor, először egy nyugat-európai helyzetképre, majd a magyarországra és az erdélyre fókuszálva. A tanulmány kísérletet tesz a sajátosságok és a minta közti különbségtételre, hiszen a modellkövetés legalább annyira jellemzője volt a tárgyalt korszaknak, mint amennyire ma is. A külföldre való kitekintés célja, hogy összehasonlítás tárgyát képezze a magyarországi és erdélyi viszonyokkal, hiszen Erdélyben Nyugat-Európát tekintették követendő modellnek. Az angol és francia hatás mellett, Bécs a Monarchia, Budapest az anyaország fővárosaként vitathatatlanul befolyással volt a régió gazdasági, politikai és társadalmi fejlődésére. A legerőteljesebben Budapest hatása érzékelhető az erős nemzeti eszme, a közös nyelv, részben a közös történelmi múlt és kultúra révén. A magyarországi lapokban gyakran publikáltak erdélyiek is, a fővárosban szerkesztett havi- és hetilapoknak, kalendáriumoknak számos erdélyi előfizetője volt. A rokoni és baráti kapcsolatok, a látogatások és utazások lehetővé tették az információ és a kultúra kölcsönös átadását.

A CSALÁDI KÖRBEN

A 19. században végbemenő gazdasági és társadalmi folyamatokkal az életszínvonal és az életmód is változott. E változást leginkább az információ áramlása, a távolságok megrövidülése, illetve a sajtó, a közvélemény megerősödése határozta meg a leginkább. Mindez megfigyelhető a magán- és a közéletben betöltött szerepekben, a szépről, jóról alkotott elképzelés formálódásában. A kor emberét igencsak foglalkoztatta a nemek kérdése, a vizsgált sajtóanyagból és a személyes megnyilatkozásokból ugyanakkor az is kitűnik, hogy ez az érdeklődés sokszor a két nem szembeállítására, valamint a férfi és a nő közti testi, szellemi, illetve társadalmi, különbségek túlhangsúlyozására szolgált. A vélemények, nézetek legfontosabb megnyilvánulási területe a sajtó, illetve az egyéb nyomtatott források voltak. Az újságok hasábjain az illemtől, az öltözködésről, a házasságról, annak felbonthatóságáról, a nők politikában való szerepvállalásáról értekeztek férfiak és nők, pro és kontra egyaránt. Tanácsadó művek sokasága jelent meg, amelyek többnyire egy hármasszerepkörben képzeltek el az ideális nőt: *anya, feleség, honleány*. A hagyományos szerepekről alkotott felfogás azonban, mondja Fuchs és Thompson, befolyásolta, de nem határozta meg a nők életét a társadalom minden szintjén. „Férfiak – és nők – különbözőképpen értelmezték a családot illető dolgokat, hiszen a háziéletből eredtek a társadalom gyors és folytonos változásai.”²

A nő elsődleges szerepét tehát a családon belül határozták meg, a *feleség – anya – háziasszony* szerepkörökben. A családok formája vidékenként változott. Európa nyugati felében a nukleáris, vagyis kiscsalád, míg a keleti és a déli részben a nagycsaládok voltak jellemzőek.³ A különböző modellekben a nőre más-más kötelesség hárult. A modernizációval és az iparosodással járó életszínvonal-növekedésnek köszönhetően megnövekedett a házassági életkor is, és ezzel együtt az egy háztartásban élők száma is.⁴ Európában a férfiaknál 26, a nőknél 23 év volt a házassági átlagéletkor. Az oroszországi helyzet kissé eltért ettől, a nők átlagosan 20 éves koruk előtt, a férfiak pedig 20 éves korukban léptek házasságba. A házassági életkort a fentiekben említett családmódel típusa is meghatározta, hiszen míg nyugaton arra törekedtek a

² Rachel G. Fuchs, Victoria E. Thompson: *Women in Nineteenth-Century Europe*, Macmillan, 2005, 2. p.

³ Bonnie S. Anderson, Judith P. Zinsser (szerk.): *A History of Their Own. Women in Europe from Prehistory to the Present*, 2. kötet, Harper and Row Publishers, New York, 1988, 44. p.

⁴ Anderson, Zinsser: i. m. 44. p.

férfiak, hogy a családjuktól különváljanak és a lányoknak is hozományuk legyen, keleten a frissen házasodott férfi felesége is férje „régii” családjába integrálódott.⁵

A családnak kettős szerepe volt: a magánszféra része, illetve a társadalom alkotóelemeként a közösség ügye is, hiszen annak fennmaradását szolgálta. Ez utóbbival hozható kapcsolatba az is, hogy egyre többen kezdtek el a nők biológikumával foglalkozni. Érdekes vizsgálatokról értesülünk a női testet illetően. A menstruációt, ahogyan az anyaméh működését is a 19. század elejéig többféleképpen magyarázták, gyakran abszurdnak tűnő jelenségekkel. Egy angol orvos megállapítása szerint például a másodfokú egyenlet megoldása következtében a méhhez nem jut elég vér és ennek következménye amenorrhea (a menstruáció hiánya, kimaradása) és meddőség. Ha egy lány tanul, akkor pubertás korában az agymunka következtében a medencéje meggyengül, ami később megnehezíti a szülést.⁶ Ezek a megnyilvánulások valójában gyakran a nők nevelésével álltak kapcsolatban. Az előbbiekhöz hasonlóan az 1820-as évek végén ismerkedik meg az orvostudomány a petefészkek működésével, a megtermékenyítés folyamatát pedig az 1830-as évekig nem értették. A korban is ismeretesek voltak a különböző fogamzásgátlási módszerek, az egészségügy fejletlensége miatt azonban leggyakrabban különböző főzeteket, forró fürdőt, megerőltető fizikai mozgást, szivacsokat használtak a terhesség megszakítására, vagy megelőzésére. A nők többnyire maguknak végezték el az abortuszt. A terhességmegszakítás természetesen tabutémának számított, inkább csak úgy beszéltek róla, mint a „menstruáció visszaállításáról”.⁷

A terhességet sem ismerték fel olyan hamar, mint manapság, sokszor csak a magzat megmozdulásától vált nyilvánvalóvá a várandóság. A várandós nő tiszteletet érdemelt. Kívánatos volt, hogy minél több gyermeket szüljön és azok minél idősebb kort megéljenek. Ez nem véletlen, hiszen a 19. század közepén Európa-szerte nagy volt a csecsemőhalandóság. Franciaországban és az Egyesült Királyságban 1:5, Németországban és Olaszországban 1:4, Oroszországban 1:3 volt az arány.⁸ A gyermekhalandóság is hasonlóan magas értékeket mutatott. Természetesen ekkor is szokás volt az örökbefogadás – meddőség, meghalt rokon gyermekének

⁵ Anderson, Zinsser: i. m. 29. p.

⁶ Anderson, Zinsser: i. m. 37. p.

⁷ Anderson, Zinsser: i. m. 28. p.

⁸ Fuchs, Thompson: i. m. 25. p.

nevelése miatt –, jóllehet informális módon, hiszen a 20. századig nem volt törvény által szabályozott.

A terhes nő azonban csak akkor örvendett társadalmi megbecsülésnek, ha férjezett volt, vagy a gyermek apja hajlandó volt házasságot kötni vele. Ez utóbbi azonban a legtöbb esetben nem valósult meg, ezért nagy volt a száma a magukra maradt terhes anyáktól származó, vagy a házasságon kívül született gyermekeknek. Egyre gyakoribbá vált az élettársi kapcsolat, amelyhez természetesen a társadalom viszonyulása kultúrától, vallástól és egyéb, a közösséget meghatározó tényezőktől függően változott. Akárcsak az abortusz, a házasságon kívüli terhesség, vagy az élettársi viszony is a legtöbb helyen a megvetés tárgya volt. Franciaországban például egy férjezetlen, de gyermekes nőt toleráltak, míg Angliában az ilyen helyzetben lévő anyát családjá kitagadta, a közösség kinasztította, ezért általában az egyház vagy kifejezetten férjezetlen nőknek alapított intézetek támogatását élvezte.

Európa egyes országaiban, ahogy Portugália, Spanyolország, Olaszország esetében, a férjezetlen nők, részben azért, mert nem tudtak megélhetést biztosítani a gyereküknek, hiszen még magukat is alig tudták eltartani, részben pedig éppen az említett megítélések miatt, árvaházba adták be a gyerekeiket. Voltak olyanok is, akik ún. „baby-farming”-gal foglalkoztak, ami több csecsemő szoptatását, pénzért való gondozását jelentette. Egyre inkább általánossá vált az a vélemény, nők és férfiak részéről egyaránt, hogy amennyiben lehetséges az anya szoptassa és nevelje saját gyermekét, mert ez is hozzájárul ahhoz, hogy a gyermek idősebb kort érjen meg. Ugyanakkor az anyai nevelés elengedhetetlen a gyermek szellemi és lelki fejlődése, illetve a családjához való ragaszkodás szempontjából.

A nő családban betöltött szerepét nem csak a gyereknevelésben és az anyaságban kell látnunk, hanem a házastársi, a férj-feleség, a férfi-nő viszonyában is, amelyről a 19. század közepén leginkább mint alárendeltségi viszonyról gondolkodtak. Általában minden törvénykezés megkülönböztetett férjes asszonyt és egyedülálló nőt. Az előbbi sokkal széleskörűbb jogokat élvezett, míg az utóbbi minden szempontból alá volt rendelve férje akaratának, odáig menően, hogy a vétségeiért sem saját maga felelt. Németországban, Skandináviában és Svájcban a férjezetlen nők „örökös kiskorúak”-nak voltak tekintve. Nagy-Britanniában, Franciaországban és Ausztriában pedig saját vagyonuk lehetett, és aláírási joguk volt. A férjes asszonyok vagyonjogáról azonban csak a század végén rendelkeztek Európa-szerte.⁹ Egy nő az 1800-as

⁹ Anderson, Zinsser: i. m. 151. p.

évek erdélyi magyar társadalmában férjhezmenetele által vált nagykorúvá. Jóllehet a házasságok szülői beleegyezéssel kötettek, a párválasztás már arisztokrata körökben is egyre kevésbé függött a szülők akaratától, vagy a rangtól. Egyre inkább érzelmi töltetet is kapott. Wallenburg Amália *Illemtan a nőnem számára, vagy anyai tanács ... az erkölcsi és testi illemről* című könyvében felhívja az anyák figyelmét arra, hogy nem a társadalmi pozíció alapján kell lányuknak házastársat választani. Sőt, egy nemesi származású lány polgári családból is választhat férjet magának, mondja, hiszen a polgári rend az, amelyben még él a „nemes, erővel és dicsőséggel teljes emberi tehetőség.” Ez nem öröklés és vagyon, hanem érdem útján szerezhető.¹⁰

A nő életének „főtengelye” a szerelem, a férfiénak csak a megédesítője szabad legyen, vélték a kortársak. A házastársak közti kapcsolatról a források többségében mint alárendeltségi viszonyról olvashatunk, a vélemények viszont abban különböznek, hogy ki milyen „feladatmegosztásban” képzelel el ezt a viszonyt. Ennek a felfogásnak több ok állt a hátterében. Az egyik közülük a keresztény értékrend volt. „A házasság rendelésében Istennek különösen két célja volt: a szaporodás és a segítség. Úgy rendelte pedig [...], hogy a férfi az asszony feje, az asszony pedig a férfinak társa s segítője legyen.” Ugyanebben a kifejezetten nők számára írott imakönyvben áll az is, hogy a házasság létrejötte alapvetően a férfin múlik, hiszen övé a választás. A nőnek nem marad más, minthogy imádkozzon. Illetlenségnek számítana, ha ő keresne magának férjet.¹¹ Más meglátás a fizikai adottságokra alapoz: a nő fizikailag gyengébb, mint a férfi, tehát védelemre szorul, a férj tehát ilyen tekintetben a nő oltalmazója. A férfi azonban nemcsak erősebb, hanem szellemi képességekben is felülmúlja társát. Megfogalmazásra jutott az is, hogy a hitvesi viszonynak a kölcsönösségen kell alapulnia, a férfi ilyen tekintetben a nőnek nem parancsolója, hanem „gyengeségének támasza”, a nő pedig a férfi gondjainak enyhítésére hivatott a házasságban.¹² Végül, de nem utolsó sorban a nő szüzen menjen férjhez,

¹⁰ Fábri Anna (szerk): *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935*, Szöveggyűjtemény, Mágus Kiadó, 2001, 97. p.

¹¹ A 1786-ból származó könyvből idézve, ami még forgalomban volt a 19. század közepén is, 98. p. Juliane Brandt: „Egy és ugyanazon felséges czélra vagyunk mindnyájan teremtve.” *A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe*, 96–127. p.

¹² Madarassy Klotilda: Néhány szó a nőemancipációról. (*Hölgyfutár*, 1854. január 2.) In: *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*. Fábri Anna (szerk.), Kortárs Kiadó, 1999, 285. p.

lehetőleg idősebb férfihoz, akit szeret, de aki nem utolsó sorban megélhetést is tud biztosítani számára. Ez utóbbi egyszerre a keresztényi értékrend és a társadalmi norma részének is tekinthető.

A házasság intézményét Európa-szerte szentnek tartották, így a válás sem volt elfogadott¹³. Angliában 1857-ig a Parlament beleegyezésére volt szükség hozzá. Az ún. Válási Törvény (Divorce Act) megengedte, hogy a férj házasságtörés okán válást kezdeményezzen, a feleségnek viszont az erőszakot be kellett bizonyítania. Oroszországban, ahol nagy volt az ortodox egyház befolyása, egyes esetekben a házasságtörőt Szibériába üzték. Olaszországban a katolikus hagyománynak köszönhetően tiltott volt a válás. Franciaországban 1792-től 1815-ig volt megengedett, azután már csak 1884-től, Poroszországban bár 1784-től törvénybe volt iktatva, de a felek csak bizonyos kikötésekkel adhatták be a válókeresetet.¹⁴ A leggyakoribb válóok az erőszak volt. A Code Napoleon (1804), az orosz törvénykönyv (1836) és az angol szokásjog szerint is a házastársak közti viszonyban: „a férj a feleség felett áll, erővel tarthatja és bántalmazhatja, de nem erőszakos vagy kegyetlen módon.” A francia törvénykönyv 324-es cikkelye alapján a férj megölheti feleségét ha azt hűtlenségen kapja, ugyanez a feleségre nem érvényes.¹⁵ Poroszországban és Németországban sem szólalt fel a törvény a feleség testi bántalmazása ellen.¹⁶

A házasságról és válásról Erdélyben is különbözőképpen vélekedtek. Itt is jellemző volt az előbbi alárendeltségi viszonyként kezelő magatartás, az utóbbiról is hasonlóan gondolkodtak. A házasság szentsége, a válás tiltása volt a jellemző, amely részben az egyház által előírtak, másrészt az erkölcs felől közelíthető meg. A hitvestársi viszony felbonthatatlan, fejtegeti Szabó Richárd az *Életképek* 1844. évi számaiban megjelent *Nők világa* fiktív leveleiben. Az eddigiekben felmutatottakhoz képest változásnak tekinthető, hogy a házasság megromlásáért

¹³ Olaszországban a nők a katolikus hagyomány miatt több elvárásnak kellett megfeleljenek, így a házasság szentsége is nagyobb volt, a válás pedig egyenesen tiltott. Csillaghy András: A jányok, a jányok, a jányok angyalok... Olasz-magyar összehasonlító tipológia. In: *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, Kortárs Kiadó, 2005, 102. p.

¹⁴ Fuchs, Thompson: i. m. 56–57. p.

¹⁵ Anderson, Zinsser: i. m. 149–150. p.

¹⁶ Fuchs, Thompson: i. m. 53. p.

nem csak a nőt, hanem a férfit is felelősnek tartják.¹⁷ Míg a feleség általi házasságtörés a Werbőczy-féle törvénykezés szerint akár halállal is büntethető, az 1878 : V törvénycikk értelmében azonban már 3 hónap jár mindkét félnek ha a válást hűtlenség miatt kell kimondani.¹⁸ Az özvegyesség tekintetében más-más megítélés élt nőt és férfit illetően. Ha a férj elveszíti társát „meg tud maradni”, de a nőnek „már nincs tökéletes igaz szívű gyámola, segítője és pártfogója a földön”, olvashatjuk Kalocsa Róza illemtankönyvében, ami nemcsak az oltalom elvesztését feltételezi, hanem azt is, hogy a nő számára a házasság egyszeri lehetőség. A szokás úgy kívánta, hogy az egyedülálló maradt nő két évet gyászoljon, a férfi egyet, a második évben a nő félgyászt viseljen. A férfi fél év után különösebb kellemetlenségek/gond nélkül megnősülhet.¹⁹

A 19. században Európa-szerte magas volt az egyedülálló nők száma, beleértve az özvegyeket, elhagyottakat is. A főúri és jómódú polgári családoknál szokásban lévő cseléd tartás azonban némiképp lehetőséget kínált ezeknek a nőknek az érvényesülésre. A cselédek nagy része munkába állásakor teljesen megszakította kapcsolatát családjával. E feladat vállalása mögött gyakran az a szándék rejlett, hogy a szolgálónak beálló nők titkon azt remélték, hogy majd így kapnak férjet maguknak valamelyik családtag, rokon, vagy éppen a környéken lakó fiatalember személyében.²⁰ Megélhetésük biztosítása érdekében az egyedülálló nők közül sokan nevelőnőként voltak alkalmazva egy-egy módosabb családnál. A tanítói, nevelői hivatás mellett gyakori volt a gyár munkás nők száma is, többnyire textilgyárakban, eladóként, üzemekben, de bányákban is dolgoztak. A *Vasárnapi Újság* 1867. évi számában közölt *Spanyolországi képek* című cikksorozatban egy sevillai dohánygyárról számol be a tudósító. A gyárban, olvashatjuk,

¹⁷ Fábri Anna: A nő, a szerelem és a házasság a reformkori sajtóban, In: *Jer, nézd a Balatont. Reformkori művelődéstörténeti szemináriumok és konferenciák*, Badacsony, 1999–2002, Veszprém, 2007

¹⁸ Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914.*, Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, 2008, Pécs, 67. p.

¹⁹ Kalocsa Róza: Az illem könyve. A művelt ízlés és az élet különböző viszonyaiban. A családi és társadalmi életben követendő illemszabályok kézikönyve. Hazai és külföldi művek felhasználásával, Budapest, 1884 In: Fábri Anna (szerk): *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935*, Szöveggyűjtemény, Mágus Kiadó, 2001, 77–78. p.

²⁰ Anderson, Zinsser: i. m. 134. p.

főként lányok és asszonyok dolgoznak, akik 13 éves koruktól állnak munkába.²¹ A női munka törvénybeni szabályozására csak a század végén került sor. A társadalom viszonyulása a női munkához is eltérő volt. Míg Angliában inkább az a nézet uralkodott, hogy a férfi keresse a kenyeret, Franciaországban a nők munkáját jobban elismerték, északon a 30-as évektől kezdődően a férfi és a női munka differenciálódása figyelhető meg.²² A munkáról való felfogás is természetesen összefüggött a nő és férfi közti viszonyról alkotott elképzelésekkel. „A férfi az észért és a nő a szívért; / A férfi a kardért és a nő a tűért ... Minden más helytelen.”, fogalmazza meg Lord Tennyson, 1847-ben.²³

A férjezetlen, vagy egyedülálló nők helyzetével kapcsolatos további feltevések az ún. „véneleányokkal” kapcsolatosak. Egy, a *Saturday Review*-ban 1857-ben megjelent írásban a következőket olvashatjuk: “Természetesen, ha nem kap férjet magának, vagy elveszíti azt, úgy érezheti, hogy nem maradt semmi lehetőség számára. Minden, ami elmondható róla az az, hogy a vállalkozása csődöt mondott és egyetlen reform sem képes orvosolni az ilyen bukástokat.”²⁴ A társadalomnak tehát meglehetősen lesúlytó véleménye volt az ilyen nőkről, helyzetüket a normálistól eltérőnek tekintette. A férjezett társaikkal szemben megbélyegzett nők többsége ún. női háztartásokban (“female-headed households”), női közösségekben, konventekben találtak menedéket. Ezek különösen Hollandiában, Angliában, Olaszországban és Franciaországban voltak jellemzőek. Mivel többnyire úgy működtek, mint egy család a hajadon nők is gyakran választották az ilyen közösségek által kínált életformát ahelyett, hogy családjuk körében maradjanak, jóllehet ez utóbbi esetben inkább vallási alapon szerveződő közösségekről beszélhetünk. Hasonló volt a férjezetlen nők helyzete Erdélyben is. A „koros hajadonok” hamarabb öregednek, mint férjezett társaik, az egyhangúság előidézi a „kínos kapkodást a nyugalom, és a háborítatlanság után”, előbb-utóbb kialakul a túlságos magára figyelés miatt a hipochondria és a hisztéria, vélték. Ugyanígy az agglegények esetében is. A bajon testmozgással, fürdőkre járással, munkával és szigorúan szabályozott, mérsékelt, de nem sanyargató életmóddal

²¹ *Spanyolország képekben.*, I. A sevillai dohánygyár., II. Sevilla cigányai., *Vasárnapi Újság*, 1867. szeptember 22. XIV./38. 468–469. p., Idézi Kéri Kéri Katalin: *Nevelés és művelődés Hispániában*. Történelmi tanulmányok, Szeged-Pécs, 2009, 161. p.

²² Anderson, Zinsser: i. m. 44. p.

²³ Az eredeti szöveg szerint: “Man for the field and woman for the hearth; / Man for the sword and for the needle she... All else confusion.” Uo. 144. p.

²⁴ Anderson, Zinsser: i. m.. 159. p.

lehet változtatni. A zárdák és a protestánsok számára létrehozott alapítványok nem felelnek meg a célnak, mondja Beniczky Irma.²⁵

Az egyedülállóságot gyakran hozták kapcsolatba a nemiséggel. A nemek szexuális kapcsolatát a 19. század közepén definiálták a ma is használatos homo- vagy heteroszexuális kifejezésekkel. Az Európa-szerte ismert osztrák pszichiáter és szexológus, Richard von Krafft-Ebing (1840–1902) a szexuális viselkedési formák mellett a homoszexuális devianciák skáláját állította fel és határozta meg. Az angol szakirodalom az 1800-as évek emberének szexualitásával kapcsolatban kiemelten tárgyalja az azonos neműek kapcsolatát. Akárcsak az abortusz, az egyedülállóság vagy a házasságon kívüli terhesség a társadalom ezt a fajta viszonyt is a normálistól eltérő jelenségnek tartotta, megvetette, vagy megtúrta, vagy legalábbis igyekezett nem venni tudomást róla. Angliában közismert volt, a „Llangolleni hölgyek”, egy ír és egy angol középosztálybeli nő kapcsolata, akik 40 évig éltek együtt Walesben.²⁶ Azonos neműek kapcsolatára vonatkozóan magyarországi vagy erdélyi forrásokat eddig még nem tártak fel, de valószínű, hogy ezeken a területeken is léteztek olyanok, akik nem az ellentétes nemhez vonzódtak.

²⁵ *A Magyar Nők Házi Naptára*, Beniczky Irma (szerk.), Pest, 1869, 1. évfolyam, 43–44. p.

²⁶ Fuchs, Thompson: i. m. 47. p.

AZ ANYA ÉS A HONLEÁNY

A 19. század embere az anyaságot a társadalmi reprodukció szemszögéből megközelítve eljutott a honleányi szerephez, melynek néhány vetületét hivatott ez a fejezet röviden bemutatni. A nők a politikában való részvételéről a legtöbb európai országban megoszlottak a vélemények. Ezek közül az egyik legerőteljesebb az volt, hogy a nők bekapcsolódása döntéshozatalba a család és a háztartás elhanyagolásához vezetne, így a honleányi szerepvállalásnak többnyire a passzív formáját támogatták. A kiindulópontot az jelentette, hogy a nemzet alapsejtjének a családot tartották, a család fenntartójának, éltetőjének a nőt, az anyaság által az új generáció felnevelőjének. Ennek kiváló példája Széchenyi István *Hitel* című művének ajánlása, melyet a nőknek címez.

A hazafiság női megnyilvánulási formáit, ha nevezhetjük így a választójogért és a politikában való részvételért folytatott harcot, számos nőtörténeti kutatás tárgyalja, Ennek kapcsán jelen dolgozatban/fejezetben/itt két mozzanatot említünk a magyar társadalomra vonatkozóan. Az egyik, amint azt az 1848-as törvénykönyv V. törvénycikkének, 2 paragrafusa kodifikálja: „Az országnak s kapcsolt részeknek mindazon benszületett, vagy honosított, legalább 20 éves, sem atyai, sem gyámi, sem gazdai hatalom, sem pedig elkövetett hűségtelenség, csempészkedés, rablás, gyilkolás és gyújtogatás miatt fenyték alatt nem levő lakosai, a nőket kivéve, törvényesen bevett valláskülönbség nélkül, választók.”²⁷ A másik pedig, hogy az 1918-as I. néptörvény kimondta, hogy minden 24. életévét betöltött, írni-olvasni tudó, legalább 6 éve magyar állampolgársággal rendelkező nő választhat. A szavazók részvételét tekintve azonban nem volt igazi „tömegigény” a választójog elnyerését illetően.²⁸

A sajtóban megjelent írások szerint a magyar nők hazaszeretetükről voltak híresek²⁹. Akárcsak Olaszországban Magyarországon is az 1848-as forradalomkor a háborús sebesültek ellátása mellett a nők önálló női hadosztályt hoztak létre.³⁰ A családi kör keretein túl Európa-

²⁷ 1848: V. tc., 2. paragr., közli Dr. Mandel Károly: *A nőkről szóló magyar törvénycikkek Szent Istvántól napjainkig, 1000–1928*, Budapest, 1929, 224. p.

²⁸ Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel...* 78. p.

²⁹ *Nővilág*, 1862. március 10., Kéri Katalin: *Nevelés és művelődés Hispániában*. Történelmi tanulmányok, Szeged-Pécs, 2009, 141. p.

³⁰ Egy szicíliai újság női szerzői a következő felhívással fordultak olvasóikhoz 1848. március 11-én: „Miért ne alakíthatnának a nők is egy regimentet a Nemzeti Őrseregben? Melyik férfi ne követné őket? Melyik olasz venné

szerte egyre több nő igyekezett a részt vállalni közösség építésében is különböző intézetek, egyesületek, iskolák alapításával. A “hazafias női nevelést”³¹ volt hivatott szolgálni a Teleki Blanka grófnő által létesített leánynevelő intézet is, amelynek célja nemcsak magyar nyelvet értő és beszélő leányokká nevelni a főrend lányait, hanem olyanokká is, kik a haza javára képesek és akarnak élni...³² A Habsburg Monarchia részeként, illetve a külföldi minták hatására Magyarországon és Erdélyben is az idegen nyelv használata – főként francia és német, de olasz és angol szavak is – megszokott, sőt felsőbb körökben divatos volt. Az idegen nyelv használatának és közkedveltségének alátámasztásaként Vajda János a *Nővilág* 1858. október 31-i számában közölt írásában megjegyzi, hogy a külföldi irodalommal szemben Petőfi művei kevés példányszámban kelnek el.³³ A magyar nyelv használatára buzdít számos a sajtóban megjelent publikáció is, sőt a már említett Teleki Blanka, Karacs Teréz és mások által vezetett tevékenységek is részben ezt a célt szolgálták. A *Kolozsvári Közlöny* 1864. február 4-i számában cikkíró a következő felszólítást fogalmazza meg: „Szokjanak azért hölgyeink nemzeti nyelvünk mivélésében tettelesen részt venni és szünjék meg azon balvélemény, hogy ennek kimivélése kizárólag férfiakhoz illő foglalatosság.”³⁴

ki a trikolórt Itália új amazonjainak kezéből? És talán azt hiszitek, volna olyan keményszívű férfi, olyan érzéketlen, aki fegyverét kegyetlenül a mi mellkasunknak fordítaná? Ki tudna ellenállni az olasz szépségek égő tekintetének? Szegény Ausztria!” (Un Comitato di Donne), Merényi Hajnalka: „A szellemnek nincs neme”. In: *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, Kortárs Kiadó, 2005, 89. p.

³¹ Teleki Blanka levele Wass Györgyné Gyulay Franciskához, Pest, 1846. július 4., In Benkő Samu, Deák Tamás, Szabó Attila (szerk.): *Teleki Blanka és köre*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, 30. p.

³² Karacs Teréz: Megismerkedés Teleki Blanka grófnővel, In Benkő Samu, Deák Tamás, Szabó Attila (szerk.): *Teleki Blanka és köre*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, 35. p.

³³ Vajda János: Néhány szó – négy szemközt! (*Nővilág*, 1858. október 31.) In Fábri Anna (szerk.): *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*. Kortárs Kiadó, 1999, 290–292. p.

³⁴ Megyei és Községi élet In: *Kolozsvári Közlöny*, Kolozsvár, 1864. febr. 4., 15. sz., 63. p.

AZ OKTATÁS ÉS A NEVELÉS KÉRDÉSE

A nőnevelés kérdése fontos szerepet töltött be a kor gondolkodásában, az ehhez való viszonyulás és igény azonban társadalmanként, családonként, egyénenként változott. Voltak, akik úgy vélték, hogy nőnevelő intézetek helyett inkább „romlott nőket javító intézeteket” kellene létesíteni,³⁵ mások pedig éppenséggel a „nőnem megváltását”³⁶ látták a művelődésben, tanulásban, főleg ha az a haza haladását és a gyermeknevelés, valamint a családi kör javára szolgál. Míg a viselkedési minták és a politikai rendszere miatt Anglia, kultúrája és divatja által Franciaország, a nevelés téren Amerikát tekintették követendő modellnek. A tanulásra való igény megfogalmazódásának háttérben elsősorban az a felismerés állt, hogy a tudásban hatalom és biztonság rejlik, hiszen a butaság is lehet legalább annyira veszélyes, mint a túl sok/nagy tudás. A társadalom viszonyulása a nőnevelés kérdéséhez is eltérő volt. A lányok nevelését, művelődését különösen a főúri családokban tartották fontosnak, amely elsősorban az adott osztály által gyakorolt normák elsajátítását jelentette, valamint a házasságra való felkészítést is.³⁷ Ehhez igazodva a kislányok kedvelt foglalkozása a vizitálás lett, a kisfiúk pedig csatákat vívtak, kártyavarákat építettek, vagy bírósági tárgyalásosdit játszottak.³⁸

A 19. század közepén felerősödött a vita a nők oktatását illetően. Voltak akik – férfiak és nők, ellene és mellette – úgy vélték, hogy egyáltalán nincs szükség a nők oktatásának intézményesítésére, mások szerint az oktatás célja a mindennapi életben használható ismeretek elsajátítása kell legyen. A házastársak közti viszonyra vonatkoztatva a feleség úgy igyekezzék a férj ne unatkozzék otthonában felesége szűklátókörűsége és butasága miatt. A harmadik tábor egyenlő képességekkel, jogokkal rendelkezőként tekintette a nőket a férfiakkal, támogatta, sőt szorgalmazta a nevelés ügyét.

³⁵ Holdampf Hedvig: A nők a közéletben a reformkori Magyarországon. In: *Sic Itur Ad Astra*, Bp., 1999, XI. évfolyam, 1. sz., 64. p.

³⁶ Vajda János: Néhány szó – négyszemközt! (*Nővilág*, 1858. október 31.) In Fábri Anna (szerk.): *A nő és hivatása...* Kortárs Kiadó, 1999, 290–292. p.

³⁷ Az eladósorba kerülő lányokat Európa-szerte ún. előkészítő („finishing school”) iskolába küldték. Anderson, Zinsser: *A History of Their Own...* 153. p.

³⁸ Spanyolországra vonatkozóan jegyzi meg Kéri Katalin *Nevelés és művelődés Hispániában*. Történelmi tanulmányok, Szeged-Pécs, 2009, 189. p.

A vita egyfelől a differenciált oktatás körül alakult ki, amely azt feltételezte, hogy a fiúk és a lányok más tárgyakat tanuljanak-e vagy sem. A fiúk számára több tudományos és matematikai ismeret elsajátítása volt a cél, míg a lányok több vallási, valamint a mindennapokhoz szükséges nevelésben részesültek. A nők oktatásügyét a század folyamán egész Európában létrejövő nőnevelő intézményetek karolták fel. Angol nyelvterületen fontos szerepet vállalt ebben Jessie Boucherette, aki iskolát alapított megfogalmazása szerint azzal a céllal, hogy „egy solid nevelést adjon az angol lányoknak és az idősebb nőket pedig levélírássra tanítsa, hogy fejben tudjanak számolni, és hogy könyvelni tudjanak.”³⁹

A tanulást, művelődést Magyarországon és Erdélyben is többnyire a férfiaknak valónak titulálták, bár egyre inkább helyet kaptak benne a nők is. „Torkuk szakadtából zengették világgá vészkiáltásaikat: veszélyben a haza és az emberiség! A főzőkanál és a portörölő! A tudományos akadémia és az egyetem! A házasság és a konyha! Forradalom készül. A hozományt elnyeli az érettségi bizonyítvány! Férfiak vigyázzatok! Ma sem tudunk megélni, hát még ezek után!”⁴⁰, hangzottak a felkiáltás. A tanulás ilyen értelemben kiváltság volt egy nő számára. Az ő valódi küldetését itt is a család és a házimunka körén belül tartózkodónak gondolták, a tanulás pedig ennek a rovására menne. Az oktatásnak csak akkor van létjogosultsága a nők számára ha az a mindennapokhoz szükséges gyakorlati ismeretek elsajátítására szolgál. Nagy Terézia a *Vasárnapi Újság* 1859. július 10-i számában annak a meggyőződésének ad hangot, hogy szükséges lenne növényteni ismeretek elsajátítását a nők részére, mivel azokat a háztartásban és a betegápolásban is hasznosítani tudnák, emellett a csillagászati leckéket is szorgalmaz. Mindezek megvalósítását képzőintézetek keretén belül látja elérhetőnek, külön erre a célra kidolgozott tankönyv segítségével.⁴¹ Magyarországi és erdélyi viszonylatban a Teleki Blanka és Karacs Teréz tevékenysége volt kiemelkedő a nőnevelés kapcsán.

Az oktatás, nevelés terén megfigyelhető az “életemberekké” való nevelés⁴² gondolatának ötvöződése az önképzés igényével. De Gerando Antónia szerint a nő végsősoron „önczélú

³⁹ Fuchs, Thompson: i. m. 135. p.

⁴⁰ Kéri: *Hölgyek napernyővel...* 107. p.

⁴¹ Nagy Terézia: Nőknek is legyen szabad ismerni a fűvésztudományt. (*Vasárnapi Újság*, 1859. július 10.) In Fábri Anna (szerk.): *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865.*, Kortárs Kiadó, 1999, 293. p.

⁴² Holdampf Hedvig: A nők a közéletben a reformkori Magyarországon. In: *Sic Itur Ad Astra*, Bp., 1999, XI. évfolyam, 1. sz., 66. p.

egyed”, akinek az a célja hogy ő maga is tökéletesedjen, ezért nem szabad félnie a tanulástól, ez a művelődés, az önmagunk művelésének mozgatórugója is.⁴³ A nők önművelődésének egyik leggyakoribb formája Európa-szerte az írás/irodalom lett. Számukra is lehetővé vált, hogy publikáljanak a sajtóban, számos nőnek, sőt kifejezetten nők által nőknek írott mű is napvilágot látott, ilyen volt többek között a Jósika Júlia által szerkesztett *Hölgynaptár* is, amelynek számos erdélyi előfizetője is volt. Az ilyen jellegű lapok egy része kifejezetten az elit hölgyeinek íródott, többségének viszont az volt a célja, hogy minél több nőt szólítson meg. A legtöbben kezdetben névtelenül, vagy álnéven jelentették meg írásaikat, hiszen a társadalom viszonyulása meglehetősen szkeptikus volt a női írókkal szemben. A francia származású Amandine Lucie Aurore Dupin, vagy írói álnevén George Sand talán a legklasszikusabb példája ennek. Magatartásával és írásaival gyakran a kortársak – főleg a férfiak – ellenszenvét váltotta ki olyannyira, hogy az ún. „George-Sandizmus”-t, pejoratív értelemben az 1840-es években angol, francia, orosz és német területeken használták a lázadás, a másság megjelölésére.⁴⁴ Petőfi a következőképpen vélekedett Sandról: „Ő, mint a mészáros a marha bendőjét, fölhasítja a társadalmat, hogy megmutassa belsejének egész rondaságát, és azt kiáltja: így nem maradhat! ... oh, ez merész, dicső, nagy munka, de férfinak való, nem asszonynak.”⁴⁵ Feleségét, Szendrey Júliát tartják ma kora egyik legtehetségesebb írónőjének. Jókai viszont pártfogolta a nők szerepvállalását az irodalom terén. A gondolat szabadsága által meg kell teremteni a gondolkodás szabadságát mindenki számára, mondta, hiszen a műveltségre még valamikor szükség lehet.⁴⁶

A nők részvételének kivívása a felsőoktatásban jelentette a legnagyobb nehézséget a nevelés szempontjából. A zürichi egyetem volt az első 1865-ben, ahová női hallgatókat is

⁴³ Borbíró Fanni: Történelmi lecke lányoknak. Teleki Blanka mitikus alakja a nemzeti emlékezeben In: *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. A kötet tanulmányai „Nő és férfi, férfi és nő. A társadalmi nemek kutatása Magyarországon”, a Budapesti Közgazdasági Egyetem Társadalmi Nemek és Kultúrákutató Központ által 2002 novemberében szervezett konferencia „Társadalmi nem: történelem, nemzet, emlékezet” szekcióján elhangzott előadások, A Nők és a Valódi Esélyegyenlőség Alapítvány, 37. p.

⁴⁴ Anderson, Zinsser: i. m. 171. p.

⁴⁵ Fábri Anna (szerk.): *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779-1848*, Magvető, Budapest, 1987, 719. p.

⁴⁶ Uo. 726. o.

felvettek, akiknek nagy része orosz származású volt, mivel hazájukban 1872-ig nem nyílt lehetőség a nők számára az egészségügyben tanulni. A nők egyetemi oktatását, különösen az orvostudományban, férfiak és nők egyaránt elleneztek. Franciaországban az első nőt, akit bentlakó orvosként akartak alkalmazni a csoporttársai jelképesen megégették. Spanyolországban, Pilar Tauregui-t, aki elsőként végezte el az orvosit, kövekkel dobálták meg az évfolyamtársai 1881-ben. A következő évben tőle és három társától megvonták a szakma gyakorlásának jogát is. Az edinburgi egyetemen 1869-ben a férfiak barikáddal zárták el a laborgyakorlat termét, hogy a lányok ne tudjanak bemenni. Obszcén szavakkal illették és sárral dobogálták meg őket. Amikor beléptek a terembe látták, hogy férfitársaik egy birkát vittek be arra utalva, hogy mostmár az alacsonyabbrendű élőlények sincsenek kizárva az osztályteremből.⁴⁷

A nők ki voltak zárva az akadémiáról és más magasabb szintű művészi vagy tudományos megnyilvánulási fórumról, beleértve a politikában való részvételt is. Csak egyes igazán rendkívüli tehetséggel megáldott, vagy különleges helyzetben lévő nőknek adatott meg a lehetőség, hogy kitűnjenek társaik közül. Ilyen volt Rosa Bonheur (1822–1899), akit 1865-ben elsőként tüntette ki Eugénie királynő a Francia Érdemrend Keresztjével mondvá, hogy „a géniusznak nincs neme.” Berthe Morisot (1841–1895) az impresszionizmus felélesztésében játszott szerepet, akinek tehetségét férfikollégái is elismerték.⁴⁸ „Miért van a nőben szenvedély, intellektuális képesség, szellemi tevékenység – e három – és olyan hely számára a társadalomban, ahol ezeket nem gyakorolhatja?”, teszi fel a kérdést Florence Nightingale (1820–1910) Cassandra című művének bevezető soraiban. Később ő lesz a nővérképzés és ő a „karrierizmus” egyik megtestesítője is odáig menően, hogy édesanyjának a következőket mondja: „Engem ... fiadnak kell tekintened.”⁴⁹

⁴⁷ Anderson, Zinsser: i. m. 188–189. p.

⁴⁸ Képeit kiállították az első impresszionista kiállításon 1874-ben, majd 1892-ben saját kiállítása volt. Anderson, Zinsser *A History of Their Own...* 174. p.

⁴⁹ Uo. 167. p.

A TÁRSADALOMBAN, KÖZÉLETBEN, TÁRSASÁGI ÉLETBEN

„A’ bizonyos, hogy a fejrénpnek sokra kell olyanra tekinteni, amire a férjfiaknak nem kell.” A hirnèvre jobban kell vigyázniuk, az „ő (a férfiak) kényeknek s kedveknek többet szokás megbocsátani, másfelől pedig kevesebb vigyázatlanságot engedünk el nekik (a nőknek)”, ugyanazoknak a cselekedeteknek is más következményeik vannak.⁵⁰ Ezt a viszonyulást azonban nem kell szükségszerűen lekicsinylőnek, igazságtalannak tekintenünk, sokkal inkább a hagyományos elképzeléshez igazodónak. „Ha Isten előtt – férfiak és nők – egyformák vagyunk, szükséges, hogy a férfiak is egyenlő tisztelettel viszonyuljanak a nő iránt.”⁵¹

Az illendőség természetessé és automatikussá válása elvezetne a békéhez, illetve az emberek közti harmónia megteremtődéséhez, mondja Sasku Károly *A művelt társalkodó, vagyis az illendőség és jó erkölcsű magaviselet szabályai* című munkájának előszavában.⁵² Egyre inkább a jó modor válik az elsődleges illemtani és erkölcsi értéké. Nem a rang teszi az udvarias embert, mondja Wohl Janka, „az ember értékelése, tiszteletben tartása képezi legbensőbb lényegét” az illemnek.⁵³ A már említett életvezetési és illemtanok a közéletben, társasági életben való megnyilvánulásokra is kitérnek. Megfigyelhető, hogy a társadalmi pozíció mellett a nemek különböző szerepkörére és a korra figyelmeztetnek, illetve a cselekedeteken keresztül való megítélésre buzdítanak.

A művészetek és a kultúra pártolása mellett a közéletben való megnyilvánulás egyik formája a jótékonykodás volt. A filantróp szellemiséget egyfelől a női lét összetevőjeként élték meg, kötelességnek és elhivatottságnak, ugyanakkor presztizst is jelentett, hiszen szervesen hozzátartozott az úri hölgy („gentlewoman”) képéhez. Az 1800-as évek közepétől az 1900-as évek elejéig számos egyesület, szervezet, intézmény alakult, amelyek célja a legtöbb esetben a

⁵⁰ Knigge, Adolf Franz. Érintkezés az emberekkel. [Ueber den Umgang mit Menschen], Ford. Nagy István, 15., javított kiadás, 1–2. kötet, Budapest, 1875, 2. kiadás, Budapest, 1887 In Fábri Anna (szerk): *A művelt és udvarias ember...* 198. p.

⁵¹ Juliane Brandt: „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve.” A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe. 103. p.

⁵² Sasku Károly: *A művelt társalkodó, vagyis az illendőség és jó erkölcsű magaviselet szabályai*. Toldalékul életre hasznos tanácsok gyűjteménye, Pest, 1856, In Fábri Anna (szerk): *A művelt és udvarias ember...* 29. p.

⁵³ Wohl Janka: *Illem. A jó társaság szabályai. Útmutató a művelt társaséletben*. Írta egy nagyvilági hölgy, Budapest, 1880, In: Fábri Anna (szerk): *A művelt és udvarias ember...*

közösség ügyének szolgálata és a segítségnyújtás volt. Hannah More vasárnapi iskola keretén belül tanította a szegény gyerekeket olvasni, Elizabeth Fry (1780–1845) 1821-ben megalapította a Brit Egyesület A Rabnők Helyzetének Megreformálásáért (British Society of Ladies for Promoting the Reformation of Female Prisoners). Az ő nyomdokain haladt tovább a Kaiserswerthben Theodor Fliedner és felesége által 1833-ban alapított börtönbüntetésre ítélt nőknek otthont adó intézetet.⁵⁴ Az egyháznak is döntő szerepe volt a jótékonykodásban. Egyre több nő vállalt szerepet a vallási szervezetek munkájában, ami nagyrészt a betegek ápolását, a rászorulókat megsegítését jelentette.

A nők a közéletben való részvétele a 19. század közepének magyar társadalmában is a leginkább az egyesületek keretén belül ragadható meg. Az egyesületekben való szerepvállalás, ahogy az adakozás is már-már társadalmi normává nőtte ki magát. Nem véletlen, hogy az alapítók, valamint az egyesületek elnökei, fővédnökei az arisztokrácia soraiból kerültek ki. A kolozsvári Jótékony Nőegylet 1863-ban alakult, az első évet lezáró tevékenységi beszámolója szerint tagjainak száma eléri a 300-at.⁵⁵ Az egyesületek célja általában a jótékonykodás volt, a szegények és a rászorulókat támogatását tűzték ki célul, addig, amíg az illető eljut a „tisztes életmódig”.⁵⁶ Az egyesületek ugyanakkor a véleménynyilvánítás és az önmegvalósítás fórumai is voltak, ugyanakkor a hagyományos női szerepeket voltak hivatottak erősíteni. Hasonlóan a neveléshez, nem mindenki értett egyet az egyesületek szükségességével sem, mert ez elvonja a nőket az igazi feladataiktól, a család és a háztartás körüli teendőket maradéktalan teljesítésétől. Nem volt mindenhol igény sem az egyesületekre. A Kolozsvári Közlöny 1864. évi számában arról olvashatunk, hogy Tövisen az olvasó- és jótékonyági egyesületek iránt a nők részéről közöny mutatkozik. A cikkíró részben egyet is ért ezzel, a családot jelöli meg annak a „pályatérnek”, ahol a nő „mindenik érdemért küzdhet.”⁵⁷

A nyilvánosságban való részvétel ugyanakkor a bálók, látogatások, fogadások és más közösségi alkalmakkor vált lehetővé. Az estélyek egy nő számára egyrészt alkalmat kínáltak az ismerkedésre, adott esetben a jövődöbélit is egy-egy ilyen eseményen ismerték meg,

⁵⁴ Anderson, Zinsser: i. m. 178. p.

⁵⁵ *A Kolozsvári Jótékony Nő-Egylet Munkálkodása az 1863. évben*, Kolozsvár, 1-ső év, 1864

⁵⁶ *A Kolozsvári Jótékony Nő-Egylet Munkálkodása az 1866. évben*, Ev. Ref. Főtanoda nyomdája, Kolozsvár, 1867, 10. p.

⁵⁷ Megyei és Községi élet In: *Kolozsvári Közlöny*, Kolozsvár, 1864.

ugyanakkor a nagybetűs élet egyik megnyilvánulási formájaként értékelték, amelynek egyik mozzanata bálanyaság, azaz fővédnökség volt, amely szerepet egy nő férjhezmenetele után tölthetett be. A szalonok a közélet és a társasági élet egy külön terét jelentették. Párizsi indíttatásra Európa több városában – Londonban (itt inkább társalgóknak nevezték – „parols”), Rómában, Koppenhágában, Berlinben, Bécsben – is jellemzőek voltak, de ezek soha nem tudták sem külsőségekben, sem pedig mobilizáló, illetve egyéb funkcióikat olyan sikeresen betölteni, mint francia társaik. A szalonokat általában nők nyitották meg és működtették, intellektuális képességeik fejlesztésének és művészi hajlamaik kibontakoztatásának igényéből születtek. A fő tevékenység beszélgetés, a társalgás volt, a társasági élet új formáját jelentették. Ugyanakkor ismerkedési lehetőséget is jelentettek, illetve támogatókat is ezek keretein belül lehetett a leginkább találni. Míg Párizsban inkább a felső tízezer tagjai, Londonban és Berlinben a középosztály volt a szalonok fenntartója és látogatója. Henrietta Herz (1764–1847) a következőképpen emlékezik az általa vezetett szalonra: „Az ezeket vezető hölgyek minden konvenciót elvetettek és egy szabad szellemiség megvalósítására törekedtek.”⁵⁸ A szalonokat nem mindenki támogatta, voltak olyanok, akik a könnyűvérű nők kedvtelésének tartották őket.

A nők szexuális étvágyáról különböző elképzelések éltek, a prostitúció kérdése nem számított újkeletűnek, de törvény általi szabályozására a század közepén több próbálkozás is történt. Franciaországban a törvénykezés része volt, már a század elejétől a bordélyházak keretén belül zajlott, kötelező egészségügyi vizsgálatok elvégzésével és rendőrségi felügyelettel, Németországban pedig 1871-től volt legális, Oroszországban viszont 1845–1866 között bűnnek számított. A brit parlament többször hozott törvényt, az ún. A Ragályos Fertőzésekről Szóló Rendeletet (Contagious Disease Act – 1864, 1866, 1869) a szabályozására, ami a hölgyek nemtetszését váltották ki. Josephine Grey Butler (1828–1906) nevét említhetjük, aki a prostituáltak és a társadalom által megtűrt nők ügyét karolta fel, ugyanakkor döntő szerepet játszott az imént említett törvény 1884-es visszavonásában.⁵⁹ Szerinte a prostitúció nem a nőkben rejlő alapvető bűn kivételése, hanem sokkal inkább gazdasági természetű probléma, ugyanakkor a férfiak embertelenségéből, érzéketlenségéből ered. Megalapította Brit és Kontinentális Egyesülés a Prostitúcióról szóló Kormányrendelet Megszüntetéséért (British and Continental Federation for the Abolition of Government Regulation of Prostitution)

⁵⁸ Anderson, Zinsser: *A History of Their Own...* 103–110. p.

⁵⁹ Fuchs, Thompson: i. m. 41. p.

tevékenykedő szervezetet, több helyen tartott nyilvános felszólalásokat, amelyek egyáltalán nem voltak megszokottak a korban.⁶⁰

⁶⁰ Anderson, Zinsser: i. m. 182–183. p.

DIVAT, SZÉPSÉGÁPOLÁS, SZABADIDŐ

A nőről leggyakrabban a divat, az öltözködés vagy egyáltalán a megjelenés, az etikett kapcsán értekeznek. A korabeli megnyilatkozások alapján egyre inkább az értékekre való összpontosításnak lehetünk tanui a külsőségekkel szemben.⁶¹ Az antikhoz és a reneszánszhoz való visszatérés figyelhető meg a test és a lélek viszonyában: a kettő egy, de a szellem hatalma nagyobb a testénél. A szépség és a tökéletesség kulcsa az akarat és a helyes eszközök helyes használata. A 19. század elejétől a divat társadalmi szerepének változása figyelhető meg: a polgárság megerősödésével veszített arisztokrata jellegéből. Míg addig a divat nagyrészt a férfiaké volt, most a nők ügyévé vált, ami részben azt jelentette, hogy a feleség öltözködésével volt hivatott férjének státuszát reprezentálni. A társasági élet kiváló teret nyújtott a divat virágzásának. A férfiaknak lényegesen kevesebb ruhájuk volt, a nőkkel ellentétben, általában készen vették.⁶² A 19. század előtt a divat nem a nemi különbségeknek, hanem a társadalmiaknak volt alárendelve. Férfiak és nők egyaránt használtak púdert, fűzöt, de sokszor a színek is megegyeztek. III. Napóleon és Eugénie után azonban polarizálódott az öltözködés: a ruha egyre inkább a test vonalát követte és a nemek különbözőségét. A divat a nők „játékszere” lett, ha egy férfi túl sokat foglalkozott a külsejével, azt nem tartották férfiasnak. A férfiak ruhája leegyszerűsödött, az udvari ruhát felváltotta az egyszerű zakó és a katonai egyenruha, a smink viselete eltűnt, a diszítés is minimálisra redukálódott. A Code Napoleon biztosította, hogy a nők ne öltözködhessenek úgy, mint a férfiak. Talán meglepő módon ezzel a rendelkezéssel nem mindenki értett egyet, a különböző botrányokból már ismert George Sand sem. Ő viszont Louise Astonhoz (1814–1871) képest szerencsés környezetben lázadt, hiszen amikor Aston 1847-ben Berlinben tüntető módon férfiruhába öltözött erőszakkal toloncolták ki a városból.⁶³

A romantika ellentétekre épülő, a végletek között cikázó, ambivalens jellege meghatározta a kor emberének öltözködését, igényeit, kedvteléseit is. Fő esztétikai értékminőségként a szépséget

⁶¹ „Ruhánk szerint fogadnak, de eszünk szerint bocsátanak ismét útra.” (német közmondás) Fábri Anna: *A művelt és udvarias ember...* 66. p.

⁶² 1850 és az első világháború között volt a legbővebb a ruhatára a nőknek. 1880-ra egy francia burzsoá nő ruhatára a következőkből állt: 42 ing, 30 hálóing, 43 pár harisnya, 60 zsebkendő, 72 kötény, 96 konyharuha, 72 zsebkendő, 24 karosszékvédő kézimunka, mindenik kihímezve., Fuchs, Thompson: *Women in Nineteenth-Century Europe...* 141–142. p.

⁶³ Fuchs, Thompson: i. m. 145–147. p.

jelölték meg, melynek a megtestesítője a szende, karcsú termetű, kedves, illemtudó, de vidám, ugyanakkor vonzó, titokzatos nő, akinek szépsége a természetességéből ered. A kor két legszebb asszonyának Eugénie Montejo, francia császárnét, illetve Ferenc József feleségét, Erzsébet királynét tartották. Emellett öltözködésben és viselkedésben a színésznők, mint ahogyan Marie Taglioni (1804-1884), a *La Sylphide* és a *Giselle* balerinája is meghatározta a nőideált, a törékenység, ártatlanság megtestesítője lévén,⁶⁴ de Madame Récamier Titus-frizurája is széles körben kedvelt volt.⁶⁵ A sajtó volt a közvetítője ezeknek a trendeknek, a divatirodalom Amerikában és Európa-szerte a 19. század közepén élte virágkorát. Számtalan publikáció látott napvilágot, amely a különböző vidékek különböző divatjairól tudósított, megfelelő öltözetet ajánlott az egyes alkalmakhoz. Ezek a művek minden bizonnyal nemcsak mai szemmel nézve, hanem a kor emberének is túl részletezőek lehettek, hiszen a láb felkecskélésének egészségtelen és praktikatlan voltától kezdődően, az orron és nem a szájon át való lélegzésen keresztül, a “belső méltóság”⁶⁶ fontosságán túl a nyílt és vidám tekintetig.⁶⁷ Az említett irodalom a legrészletesebben a különböző alkalmakhoz illő öltözékeket tárgyalja. Ennek alapján többé-kevésbé rekonstruálható a korízlés, melyhez a tehetősebbek igyekeztek is minél jobban tartani magukat. A biedermeier és a romantika idején (1820-40) a nők, sőt a férfiak közül is néhányan, fűzőt, széles, bokáig érő abroncsszoknyát, sonkaújjat és lapos talpú cipőt viseltek. A korszak végére megjelent a főkötő helyett az ernyőszerű kalappal, a hajukat pedig legyezőkontyba hordták. A férfiak frakkot viseltek, valamint redigote-t és vatermödert (az ing keményített állógallérja), sálszerű kendőt elől csokorra kötve. A második rokokó második rokokó (1850–1870) divatja az abroncsszoknya, a 60-as években már uszályal, sarkas cipő. A nők hajukat középen elválasztva kontyba viselték, vagy loknikat. A férfiaknál a 60-as évektől az elszintelenedés volt megfigyelhető, divatba jött a zakó, a keménykalap és a vatermödert

⁶⁴ Anderson, Zinsser: i. m. 162. p.

⁶⁵ *A női szépség története*. Nathalie Chahine, Catherine Jazdzewski, Marie-Pierre Lanelongue, Françoise Mohrt, Fabienne Rouso, Francine Vormese (szerk.), Hotya Hajnalka (ford.), Vajk Zsuzsa, Glória Kiadó, Budapest, 2001, 64. p.

⁶⁶ Knigge, Adolf Franz. Érintkezés az emberekkel. In Fábri Anna (szerk): *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935*, Mágus Kiadó, 2001, 121. p.

⁶⁷ Sasku Károly: A művelt társalkodó, vagyis az illendőség és jó erkölcsű magaviselet szabályai. Toldalécul életre hasznos tanácsok gyűjteménye. In Fábri Anna (szerk): *A művelt és udvarias ember...* 62. p.

felváltotta a szimpla és a dupla gallér.⁶⁸ A dualizmus kori Magyarországon is a takarékoság helyett bővült a ruhatár, a külföldi minták is egyre inkább jellemezték a díszítést, ugyanakkor a bálók kedvelt öltözetévé vált a népviselet is.⁶⁹ Főként az ismert politikai események hatására megerősödő nemzeti öntudatnak köszönhetően gyakorivá vált a diszmagyar viselete, mely a 17–18. századi magyar viselet átalakítása volt tulajdonképpen.⁷⁰

A divat régióként és társadalmi hovatartozás szerint változott. Bár, főleg mai szemmel nézve, a korabeli öltözékeket, úgy tűnik mintha a kényelemről és a célszerűségről a kor embere megfeledkezett volna, elég ha csak a jólismert fűzőre vagy a különböző merevítőkre gondolunk. Több utalást is találunk arra nézve, hogy az életkor, a társadalmi pozíció mellett az öltözködésnél figyelembe kell venni a testalkatot is, a valamint a kényelmet.⁷¹ Az öltözködési útmutatók nem feltétlenül buzdítottak divatkövetésre sem. A már említett fűző használatát is egyre inkább elleneztek, különösen annak az egészségre gyakorolt káros hatása miatt. Egy vizsgálat szerint 100 fiatal nőből 45 halálánál a fűzésből eredő betegséget állapítottak meg.⁷² Beniczky Irma, egy általa szerkesztett kalendáriumban felteszi olvasóinak a kérdést, miért nem lépnek ki a nők a divat követése alól? Ezt Beniczky a kor feladatának látja, hiszen a divat nem más, mint külsőség és megfelelés, tehát nem természetes dolog. Hozzáteszi azt is, hogy ennek a feladatnak a teljesítését elsősorban az értelmiségiectől várja.⁷³

Az öltözék kiegészítőjeként természetesen a korban is használatosak voltak a különféle szépségápolási termékek. A tanácsadó könyvek az arcfesték, vagy a túlzott smink mellőzését javasolták. Wesselényi Polixénia olaszországi utazása során a velencei dózsenél tett látogatásával kapcsolatban feljegyzi, hogy a „Duca anyja” kora ellenére ékszer és “cicomát visel”.⁷⁴

⁶⁸ Uo. 52. p.

⁶⁹ Kéri: *Hölgyek napernyővel...* 194. p.

⁷⁰ Kaba Eszter: A ruha, mint társadalmi tényező a 19. században. Báró Splény Béla memoárja. In: *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, Kortárs Kiadó, 2005, 115–123. p.

⁷¹ Kalocsa Róza: Az illem könyve. A művelt ízlés és az élet különböző viszonyaiban. A családi és társadalmi életben követendő illemszabályok kézikönyve. Hazai és külföldi művek felhasználásával, Budapest, 1884 In: Fábri Anna (szerk): *A művelt és udvarias ember...* 69. p.

⁷² Kéri: *Hölgyek napernyővel...* 193. p.

⁷³ Beniczky Irma (szerk.): *A Magyar Nők Házi Naptára*, Pest, 1869, 1. évf.,

⁷⁴ Wesselényi Polixénia: *Olaszhoni és schweizi utazás, 1842*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2006, 98–101. p.

Az öltözék mellett a higiéniaira is egyre nagyobb hangsúlyt fektettek, a naponkénti tisztálkodást ajánlották, a bőr és a fogak ápolására is felhívták a figyelmet. A test karbantartása ugyanilyen fontossággal bírt, a rendszeres testmozgás szükségességét sürgették különösen a betegségek megelőzése érdekében.⁷⁵ A karcsúságot tekintették szépnek, a fehér bőrt, a keskeny vállat és derekat és a vékony végtagokat. A tartásra és a járásra is külön kitér az irodalom mindkét nem esetében. Egyenes, határozott legyen, de ne merev, természetellenes és erőltetett, olvashatjuk. A test karbantartásának érdekében a korabeli nők is gyakran fogyókúráztak, vagy legalábbis szigorúan odafigyeltek étkezésükre. Ugyanakkor egyre több hangsúlyt fektettek a mozgásra. Egyre többen szorgalmazták a testnevelés bevezetését az iskolai oktatásba, a lányoknak a leginkább a gimnasztikát ajánlották. A mindennapi séta fontos eseménye volt a napnak. A séta lényege a test karbantartása mellett a szórakozás, a társasági életben való részvétel volt, illetve olykor a kérkedésre, a rang hangsúlyozására is adott alkalmat.

A tehetősebbeknek időnként kirándulásra, üdülésre is lehetőségük nyílt. A Monarchia fürdőkultúrája széles körben ismert volt, magába foglalta a nyaralást, gyógyulást, szórakozást: hozzátartozott a polgári életformához. Ennek ügyét az uralkodók is felkarolták: támogatták a fürdőhelyek kiépítését, valamint a borvizek palackozását és értékesítését. Magyarországon József nádor volt a legfőbb mecénás.⁷⁶ „A városi zajban, izgalomban kimerült beteg idegrendszer, a hosszú munkában, a létért való nehéz küzdelemben kifáradt lélek itt igazán gyógyul, éled, pihen, erősödik.”, ajánlja Hankó Vilmos *Erdélyrészi fürdők és ásványvizek leírása* c. munkájában.⁷⁷ A magyarok különösen Karsbadot, Gleichenberget szerették. Divat volt a külföldi fürdre járás. (Fejlettebbek voltak, illetve magyar nyelvű kiadványokat is adtak.) Ekkor lett Korond „Erdély Gleichenbergje” (tüdőbaj), Abbázia „az Osztrák-Magyar Monarchia Riviérája”, a Balaton „a magyar tenger”: a turisták és a külföldre utazók hazacsábításáért.⁷⁸ A távolságok megrövidülésével az utazás is egyre gyakoribb időtöltés lett. Ennek egyik formája továbbra is a rokonlátogatás maradt, a másik pedig a kirándulás jellegű volt. Külföldre utazni csak kevesen engedhették meg maguknak. Szerencsésnek mondható ilyen tekintetben Wesselényi Polixénia, aki Olaszországban és Svájcban tett látogatásáról útinapló formájában számolt be. Az említett

⁷⁵ Beniczky Irma: i. m. 58. p.

⁷⁶ Kósa: *Fürdőélet a Monarchiában*. Holnap Kiadó, Budapest, 1999, 7–19. p.

⁷⁷ Hankó Vilmos: *Erdélyrészi fürdők és ásványvizek leírása*, Kolozsvár, 1891., 32. p., Kósa: i. m. 21. p.

⁷⁸ Uo. 83–86. p.

hölgy vállalkozását környezete igencsak merésznek tartotta, sokan a romlott házasságából való menekülésnek látták.

ÖSSZEGZÉS

A női szerepek tekintetében Európa-szerte többnyire a hagyományos felfogás volt jellemző, amelyet természetesen maguk a nők sem éreztek sokszor magukénak, vagy életmódváltást igényeltek. A nőmozgalmak motiválója viszont sok esetben a férfiakkal azonos hatáskörök kiharcolása volt, gyakran a sikertelenség és a probléma elmélyülésének a forrása is egyben. Kevés nő ismerte fel azt, hogy nem azonosságra kell törekedni, hanem a másság tényét kell felerősíteni a társadalomban, a megbecsülést és a tiszteletet nem kivívni kell, hanem kiérdemelni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. *A Kolozsvári Jótékony Nő-Egylet Munkálkodása az 1863. évben*, Ev. Ref. Főtanoda nyomdája, Kolozsvár, 1-ső év, 1864
2. *A Kolozsvári Jótékony Nő-Egylet Munkálkodása az 1866. évben*, Ev. Ref. Főtanoda nyomdája, Kolozsvár, 1867
3. Beniczky Irma (szerk.): *A Magyar Nők Házi Naptára*, (Bejegyzés tintával: Darvas Antalnéjé), Pest, 1869, 1. évfolyam
4. Benkő Samu, Deák Tamás, Szabó Attila (szerk.): *Teleki Blanka és köre*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.
5. Bonnie S. Anderson, Judith P. Zinsser (szerk.): *A History of Their Own. Women in Europe from Prehistory to the Present*, 2. kötet, Harper and Row Publishers, New York, 1988, 103–197. p.
6. Borbíró Fanni: Történelmi lecke lányoknak. Teleki Blanka mitikus alakja a nemzeti emlékezeben In: *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. A kötet tanulmányai „Nő és férfi, férfi és nő. A társadalmi nemek kutatása Magyarországon”, a Budapesti Közgazdasági Egyetem Társadalmi Nemek és Kultúrákutató Központ által 2002 novemberében szervezett konferencia „Társadalmi nem: történelem, nemzet, emlékezet” szekcióján elhangzott előadások, *A Nők és a Valódi Esélyegyenlőség Alapítvány*, 29–55. p.
7. Dr. Mandel Károly: *A nőkről szóló magyar törvénycikkek Szent Istvántól napjainkig, 1000–1928*, Budapest, 1929, 216–234. p.

8. Fábri Anna (szerk.): *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779-1848*, Magvető, Budapest, 1987
9. Fábri Anna: A nő, a szerelem és a házasság a reformkori sajtóban, In: *Jer, nézd a Balatont. Reformkori művelődéstörténeti szemináriumok és konferenciák*, Badacsony, 1999–2002, Veszprém, 2007
10. Gyáni Gábor: A középosztály és a polgárság múltja különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre. In: *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001, 157–178. p.
11. Holdampf Hedvig: A nők a közéletben a reformkori Magyarországon. *Sic Itur Ad Astra*, Budapest, 1999, XI. évfolyam, 1. sz., 57–71. p.
12. Juliane Brandt: „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve.” *A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe*. 96–127. p.
13. Kaba Eszter: A ruha, mint társadalmi tényező a 19. században. Báró Splény Béla memoárja. In: *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, Kortárs Kiadó, 2005, 115–123. p.
14. Kalocsa Róza: Az illem könyve. A művelt ízlés és az élet különböző viszonyaiban. A családi és társadalmi életben követendő illemszabályok kézikönyve. Hazai és külföldi művek felhasználásával, Budapest, 1884, In Fábri Anna (szerk.): *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935*, Szöveggyűjtemény, Mágus Kiadó, 2001
15. Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914.*, Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, Pécs, 2008

16. Kéri Katalin: *Nevelés és művelődés Hispániában*. Történelmi tanulmányok, Szeged-Pécs, 2009, (Magyar utazók spanyol tájakon, 135v172. p., Fejezetek a spanyol nevelés múltjából, 188–189. o.)
17. Kiss Csilla: „Királynő vagy te a művészet országában!” A színésznői szerepkör vizsgálata a 19. századi Magyarországon. In Fábri Anna, Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Argumentum Kiadó, 2007, 89–108. p.
18. Knigge, Adolf Franz. Érintkezés az emberekkel. [Ueber den Umgang mit Menschen], Ford. Nagy István, 15., javított kiadás, 1–2. kötet, Budapest, 1875, 2. kiadás, Budapest, 1887, In Fábri Anna (szerk.): *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935*, Szöveggyűjtemény, Mágus Kiadó, 2001
19. Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*, Holnap Kiadó, Budapest, 1999, 19–22., 83–90., 155–190. p.
20. Kürti László: A nemek képei, In: *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. A kötet tanulmányai „Nő és férfi, férfi és nő. A társadalmi nemek kutatása Magyarországon”, a Budapesti Közgazdasági Egyetem Társadalmi Nemek és Kultúrakutató Központ által 2002 novemberében szervezett konferencia „Társadalmi nem: történelem, nemzet, emlékezet” szekcióján elhangzott előadások, *A Nők és a Valódi Esélyegyenlőség Alapítvány*, 113–133. p.
21. Madarassy Klotilda: Néhány szó a nőemancipációról. (*Hölgyfutár*, 1854. január 2.) In: *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*. Fábri Anna (szerk.), Kortárs Kiadó, 1999, 285–286. p.
22. Nagy Terézia: Nőknek is legyen szabad ismerni a fűvésztudományt. (*Vasárnapi Újság*, 1859. július 10.) In Fábri Anna (szerk.): *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*, Kortárs Kiadó, 1999, 293–295. p.

23. Nathalie Chahine, Catherine Jazdzewski, Marie-Pierre Lannelongue, Françoise Mohrt, Fabienne Rouso, Francine Vormese (szerk.): *A női szépség története.*, Hotya Hajnalka (ford.), Vajk Zsuzsa, Glória Kiadó, Budapest, 2001
24. Rachel G. Fuchs, Victoria E. Thompson: *Women in Nineteenth-Century Europe*, Macmillan, 2005
25. Sasku Károly: A művelt társalkodó, vagyis az illendőség és jó erkölcsű magaviselet szabályai. Toldalékul életre hasznos tanácsok gyűjteménye, Pest, 1856, In Fábri Anna (szerk.): *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935*, Szöveggyűjtemény, Mágus Kiadó, 2001
26. Vajda János (szerk.): *Nővilág, Hetilap. A magyar hölgyek számára*, Rendes havi tudósításokkal B. Jósika Júliától, Pest, 1857–1859
27. Vajda János: Néhány szó – négy szemközt! (*Nővilág*, 1858. október 31.) In: Fábri Anna (szerk.): *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*, Kortárs Kiadó, 1999, 290–292. p.
28. Wallenburg Amália: Illemtan a nőnem számára, vagy anyai tanács ... az erkölcsi és testi illemtanról. [Anstandslehre für das weibliche Geschlecht ...], Ford. Fittler Hedvig, Komárom, 1858, In Fábri Anna (szerk.): *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935*, Szöveggyűjtemény, Mágus Kiadó, 2001
29. Wesselényi Polixénia: *Olaszthoni és schweizi utazás, 1842*. Közzéteszi, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Cs. Lingvay Klára, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2006

30. Wohl Janka: Illem. A jó társaság szabályai. Útmutató a művelt társaséletben. Írta egy nagyvilági hölgy, Budapest, 1880, In Fábri Anna (szerk): *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935*, Szöveggyűjtemény, Mágus Kiadó, 2001